

Cumhuriyet'imizin 100. Yılına Armağandır...

*“Semerkand, yeryüzünün cilasıdır;
Buhara ise İslam dininin kudretidir.”
Anonim beyit*

BUHARA TARİHİ

Muhammed Bilal Çelik

TÜRK TARİH KURUMU
ANKARA ♦ 2026

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI XX. DİZİ - SAYI: 39

Sertifika No.: 43191

Buhara Tarihi
Muhammed Bilal Çelik

Proje Koordinatörü
Yüksel Özgen

Proje Editörü
Haluk Selvi

İnceleyiciler
Aydın Usta ♦ Murat Özkan

Metin Denetimi
Mehmet Ali Özkan

1. Baskı: Ankara 2026 (5000 adet)
ISBN 978-975-17-6535-2
Genel Okuyucu Dizisi
No. 32

Sayfa Tasarımı
Ezgi Atınç

Kapak Tasarımı
Emine Çakır

Türk Tarih Kurumu
Sıhhiye Yerleşkesi

Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No. 1 06230 Altındağ/ANKARA

Bilkent Yerleşkesi

Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No. 5 06800 Çankaya/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98

ttk.gov.tr ♦ emagaza-ttk.ayk.gov.tr

Baskı

Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti.

İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 1358. Sokak No:31 Ostim/ANKARA

Tel: +90 (0312) 395 99 94-95 ♦ email: sariyildizofset@hotmail.com

Sertifika No: 46685

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	VII
ÖN SÖZ.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	
ŞEHRİN ADI, KURULUŞU VE ERKEN TARİHİ: EFSANELER VE GERÇEKLER.....	5
II. BÖLÜM	
ARAPLARIN ZAPTINDAN MOĞOL İSTİLASINA.....	19
III. BÖLÜM	
MOĞOL İSTİLASINDAN BUHARA HANLIĞI'NIN KURULUŞUNA.....	35
IV. BÖLÜM	
ÖZBEK HÂKİMİYETİNDEN RUS İŞGALİNE.....	53
V. BÖLÜM	
RUS İŞGALİNDEN SOVYET İŞGALİNE	83
VI. BÖLÜM	
SOVYET İŞGALİNDEN ÖZBEKİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINA.....	105
VII. BÖLÜM	
ÖZBEKİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINDAN GÜNÜMÜZE.....	123
VIII. BÖLÜM	
MİMARİ ESERLER	131

A. Ark (Erg), Sur ve Kapılar.....	133
B. Külliyyeler (Mimari Kompleksler).....	139
C. Medreseler.....	142
D. Camiler	143
E. Türbeler	144
F. Kapalı Alışveriş Merkezleri	146
G. Diğer İlgi Çekici Yerler	148
IX. BÖLÜM	
MEŞHUR TARİHİ ŞAHSİYETLER.....	151
SONUÇ.....	167
KAYNAKLAR	173
DİZİN	185

SUNUŞ

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün himayelerinde, Türk tarihinin ilk kaynaklardan araştırılması amacıyla 15 Nisan 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu; Türk ve Türkiye tarihini çağdaş bilim anlayışıyla incelemek ve yaymak; bu alandaki araştırmaları desteklemek ve toplumdaki tarih bilincini geliştirmek misyonu ile hareket ederek, araştırmalarını dünya tarih yazıcılığıyla bütünleştirmek ve Türk tarihçiliğini evrensel ölçekte en üst düzeye ulaştırmak vizyonuna sahiptir. Türk Tarih Kurumu bu hedeflere ulaşmak için, ulusal ve uluslararası konferanslar, seminerler, kongreler, anma törenleri, sergiler düzenlemekte, kazılar yaptırmakta, kitaplar ve dergiler yayımlamaktadır.

Türklerin en eski çağlardan beri dünya tarihindeki hakiki yerini bilimsel yollarla inceleyerek Türk ve Türkiye tarihini yazmak konusunda çalışmalarını büyük bir titizlikle sürdüren Kurumumuz, günümüze kadar 2300'e yakın eser yayımlamıştır. Türk tarihinin doğru anlaşılardan insanlık tarihinin layığıyla yorumlanamayacağını açıkça ortaya koyan bu çalışmalar ilim aleminde gerekli değeri görmüştür. Meçhul olan tarihi kaynak ve malzemelerin keşfi, yeni bilimsel yöntemlerin uygulanmaya konulması ve artan araştırmalar gibi tarih ve arkeoloji bilimlerindeki gelişmeler, bu gerçeği tüm açıklığıyla insanlığın önüne sermiştir. Bilimsel araştırmalar sonunda anlaşılmalıdır ki Türkler tarihin erken dönemden bugüne kadar kesintisiz süren yolculukları boyunca çok geniş coğrafyalarda büyük medeniyet ailelerinin tamamının hayatına tesir etmişlerdir. Siyasi ve askerî çerçeveye sınırlı kalmayan bu etki, içinden geçtiğimiz büyük krizler çağında kıymeti daha iyi anlaşılabilir medeni değerler ve kültürel eserlerle anlam kazanmıştır.

Türk kültürünün bu kıymetli mirasını gelecek kuşaklara aktarmak, bilinçli ve yekvücut bir toplum inşa edebilmek, birçok sahada atılım gayreti içinde olan Türkiye'miz açısından eşsiz bir öneme sahiptir. Yeni hedeflere doğru ilerleyebilmek, yaygın bir eğitim ışığında eski yaşanmışlıkların aydınlatıcı yol göstericiliğiyle mümkündür. Tarihe gönül vermiş bilim insanlarımızın emekleriyle ve gayretleriyle inşa ettikleri eserler olmasa,

milletimizin en eski zamanlardan bu yana kesintisiz sürdürdüğü büyük yürüyüşünü anlamamız da mümkün olamazdı.

Bu büyük mirasın sadece akademik çevrelerle sınırlı kalmaması, toplumumuzun her tabakasına ulaştırılabilmesi amacıyla Kurumumuz, Cumhuriyet'imizin 100. yılına armağan olmak üzere, yüz yıllık tarih ve kültür birikimimizi kapsayan, yüz kitaptan oluşan Genel Okuyucu Dizisi'ni hazırlamıştır. Alanında uzman akademisyenlerin on yıllara dayanan bilgilerini ve araştırmalarını, belirli bir sayfa aralığında, okuyucuyu sürükleyecek bir üslupla ele aldıkları kitaplar; Türk tarihinin önemli şahsiyetlerini, savaş ve mücadelelerini, dünyanın dört bir yanında kurulan Türk devletlerini, kadim Türk şehirlerini ve bu şehirlerde inşa ettikleri kültür ve medeniyet kurumlarını, Türk sanat ve ilim hayatını ve en eski Anadolu uygarlıklarını konu edinmektedir.

Bu açıdan bakıldığında elinizdeki kitap, mesleki mesailerini bu uğurda sarf etmiş bir bilim insanının ürünüdür; kendisine sonsuz saygı ve teşekkürlerimizi sunuyorum. Türk Tarih Kurumu, Türk tarih ve kültürüne hizmet için kaleme alınan ve sadece ülkemizde sınırlı kalmayacağı görülen bu çalışmaları hazırlamanın mutluluğunu yaşıyor, serinin editörlüğünü yürüten Prof. Dr. Haluk Selvi'ye ve Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyelerinden oluşan Genel Okuyucuya Yönelik Kitap Hazırlama Çalışma Grubu üyelerine ve Kurum personelimize teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Yüksel Özgen
Türk Tarih Kurumu Başkanı

ÖN SÖZ

Buhara, Türkistan coğrafyasının en eski şehirlerinden biridir. İklimi, tarıma elverişliliği ve ticaret yolları üzerinde yer alması gibi nedenlerle şehir sürekli büyümüş, tarihî süreç içinde insanların ve devletlerin ilgisini çekerek buraya sahip olmak için büyük mücadeleler verilmiştir. İslam'ın bölgede yayılmasından sonra açılan eğitim kurumları, yetişen büyük mutasavvıflar ve müderrisler de şehrin nüfusunun artmasında etkin olmuştur. Ayrıca şehre sahip olan devletlerden birçoğunun burayı başkent yapması, şehrin ilgi odağı olmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla şehir her devirde cazibe merkezi olma vasfını koruduğu gibi önemini ve nüfusunu sürekli artırmıştır. Böylelikle şehre ciddi yatırımlar gerçekleşmiş, başta Ark olmak üzere, yapılan külliyeler, camiler, hanlar, hamamlar, havuzlar, medreseler, ticaret merkezleri, türbeler gibi çok sayıda yapı artık tarihî birer nitelik kazanmış ve şehre ilginin günümüzde de devam etmesinde belirleyici olmuştur.

Kentin bu kültürel zenginliği Aralık 1993 tarihinde UNESCO'nun Dünya Miras Alanları Listesi'ne girmesine imkân tanımıştır. 1997 yılında da Buhara şehrinin 2500. yıldönümü UNESCO himayesinde büyük bir organizasyonla kutlanmıştır.

Tarihî, kültürel ve dinî açılarından çok önemli olan böyle bir şehrin okuyuculara en eski çağlarından günümüze kadar bir bütün hâlinde tanıtılmasının ve anlatılmasının önemi de yadsınamaz. O yüzden bu eseri kaleme alarak bu boşluğu az da olsa doldurmaya çalıştık. Eserin ortaya çıkmasında Türk Tarih Kurumunun böyle bir projeyi başlatması nedeniyle katkısı büyüktür. Bu nedenle en başta Türk Tarih Kurumu Başkanı ve değerli ilim heyetine teşekkürlerimi sunarım. Yine Türk Tarih Kurumu uzmanları da burada özel bir teşekkürü hak ediyor. Sabırla bizi dinleyen, yönlendiren ve eksiklerimizi gideren uzmanlara şükranlarımı sunarım.

Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü'ne de teşekkür etmek isterim. Huzurlu ve saygılı bir ortam oluşturan bütün öğretim elemanlarının duyarlılığına müteşekkirim. Son olarak sevgili eşim ve kızıma desteklerinden ötürü teşekkür ederim.

Muhammed Bilal Çelik
2026, Sakarya

GİRİŞ

Buhara şehrinin konuşlandığı havzanın hayat kaynağı Zerefşan Nehri'dir. Mısır için Nil Nehri ne kadar önemliyse, onun için ne ifade ediyorsa, Buhara Havzası için de Zerefşan Nehri aynı öneme sahiptir. Bu nehrin getirdiği birikinti yüzlerce yıl içerisinde havzaya şekil vermiş, burada yaşam şartlarını olgunlaştırmıştır. Güneyinde yer aldığı vahanın etrafı çöller ve bozkırlarla çevrilidir. Batı ve kuzeyde Kızılıkum Çölü ile doğuda Çöl-i Melik'in uzantıları Buhara şehirini kuşatır. Sadece doğu tarafından Zerefşan Nehri sayesinde dar bir koridor ile bugün artık Nevaî vilayetinin bir parçası olan Kermine şehrine bağlanmaktadır.

Şehir için zaman içinde farklı farklı isim ve ünvanlar kullanılmıştır. Ancak bunlar içinde özellikle en yaygın kullanılan Buhara ismi konusunda kaynaklar okunurken dikkatli olunmalıdır. Bu kitapta da görüleceği üzere Buhara ismi şehri ifade ettiği gibi zaman zaman da vilayeti, hatta vahanın tamamını ifade etmek için de kullanılmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî kayıtlarına göre geçmişi 2500 yıl öncesine dayanan, ancak belki bu süreyi 3000 yıla çıkarmak lazım gelen şehrin yerleştiği coğrafya günümüze kadar neredeyse hiç değişmemiştir. Ark merkezli yaşamın başladığı şehir zamanla kabına sığmamış daha geniş bir alana yayılmıştır. Göktürkler, Buhar-hudâtlar, Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Karahanlılar, Harezmsâhlar, Moğollar, Timurlular, Buhara Hanlığı, Buhara Halk Cumhuriyeti, Özbek SSC ve bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti idaresinde yüzyıllar boyunca varlığını devam ettiren şehir, tarihî süreç içinde adı geçen bu devletlerden bir kısmının başkentliğini de yapmıştır. İpek Yolu güzergâhında olması şehri önemli bir ticaret merkezi hâline getirdiği gibi zanaat faaliyetleri de üst düzeyde uygulama alanı bulmuştur. Yine başta medreseleri olmak üzere Türk-İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri olması şehri tarihi boyunca hep ilgi odağı hâlinde tutmuştur.

Esasında dikkatle incelendiğinde Orta Doğu şehirlerinin gelişim süreci yazılı kaynaklarda iyi yansıtılmıştır. Pek çok şehri ayrıntılı tasvir eden, özellikle Orta Çağ tarihine ait eserler bulunmaktadır ve bu

kaynaklardaki bilgiler, şehirlerdeki yerleşim düzeninin ve yer adlarının büyük oranda korunması sayesinde araştırmacılar tarafından kapsamlı şekilde kullanılmıştır. Buhara şehri birçok şehre göre bu anlamda benzersiz bir konumdadır. Çünkü pek çok şehir ya görünümünü, hatta konumlarını tamamen değiştirmişler ya da antik iskeletlerini korumuş olsalar bile Orta Çağ yazarları tarafından o kadar göz ardı edilmişlerdir ki kapsamlı arkeolojik çalışmalar yapılmadan onları bilebilmemiz maalesef mümkün olamayacaktır.

Dolayısıyla şehri yakından tanımamıza imkân veren, bunun yanı sıra bu eserin ortaya çıkmasına da temel oluşturan birkaç kaynaktan burada söz etmek yerinde olacaktır. Şehrin rivayetlerle karışık en eski tarihi hakkında Ebubekir Muhammed b. Cafer Nerşahî'nin (ö. 959) kaleme aldığı *Tarih-i Buhara* isimli eser burada ilk sırada zikredilmeyi hak etmektedir. 940'lı yıllarda tamamlanarak Sâ mânîler hükümdarı Nuh b. Nasr'a (943-954) sunulan eserin aslı Arapça olup ne yazık ki günümüzde elimizde mevcut değildir. Farsça çevirisi ise takriben 1128 yılında Ebû Nasr Kubavî tarafından gerçekleştirilmiştir. Kubavî'nin yaptığı tam bir çeviri olmadığından, başka bir deyişle esere birtakım ekleme ve çıkarmalar yaptığından, esasında tercüman metnin ortak yazarı kabul edilebilir. Eser takriben bir yarım yüzyıl sonra tekrar elden geçirilerek anlatılan olaylar 12. yüzyıla kadar devam ettirilmiştir. Hatta eser bir kez daha düzenlenerek 1220'ye kadar meydana gelen hadiseler eklenmiştir. Türkiye Türkçesine Erkan Göksu tarafından çevrilen ve TTK yayınlarından çıkan vakayiname de ise olaylar 997'de tahta geçen ve takriben iki yıllık hükümdarlık süresi olan Sâ mânî hükümdarı Mansur b. II. Nuh'a (997-999) kadar getirilmiştir. *Tarih-i Buhara*, Buhara'nın topografyası ve şehir yaşamı hakkında en zengin bilgileri veren kaynağımızdır. Bahsedildiği üzere birtakım eklemeler ve çıkarmalar yapılsa da eser hâlâ değerini korumaktadır.

Yine 10. yüzyıla ait üç eser, Sâ mânîler dönemi Buhara şehri hakkında oldukça ayrıntılı malumat sunmaktadır. Bunlar İstahrî'nin *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, İbn Havkal'ın *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)* ile Muhammed b. Ahmed Makdisî (Mukaddesî)'nin *Ahsenü't-Tekâsîm* isimli eserleridir. İçlerinde özellikle İstahrî'nin eseri Buhara şehrinin tasviri açısından en kıymetli olanıdır. İbn Havkal'ın eserinin sadece Mâverâünnehr ve Türklerle ilgili kısımları olsa da her üç eserin Türkiye Türkçesine tercümesi mevcuttur.

Halim To'gaev'in kaleme aldığı *Buhara Tarihi* yararlanılan önemli eserlerden biridir. Esasında eser, Buhara Devlet Üniversitesi öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlansa da şehrin en eski devirlerinden yayınlandığı 2020'ye kadar gelişimini aktarmaktadır.

Richard N. Frye, Buhara şehir tarihinin eski ve orta çağlar boyunca gelişimini yakından takip edip bu konuda çok sayıda nitelikli çalışmaya imza atan bir araştırmacıdır. Onun kaleme aldığı kitap ve makaleler dönemi yazarken önümüzde ciddi bir ışık olmuştur.

Zekeriya Kitapçı ile Aydın Usta'nın çalışmaları İslam'ın bölgeye ve şehre giriş sürecinin yanı sıra karşılıklı ilk tepkiler ile uygulamaları anlamak açısından değerli kaynaklardır. Şehrin İslamlaşma sürecinin anlaşılması, sonraki süreci takip etmek açısından da önem arz etmektedir.

Olga Aleksandrovna Suhareva'nın eserleri Buhara şehrinin mahalle ve sokaklarına kadar geniş çaplı bir şehir topografyası çizmesi açısından önemlidir. Buhara şehrinin topografyasının yanı sıra, yer adları, etnik yapısı, sosyal yaşamı ile şehirde zanaatkârlık/meslekler gibi çok farklı ve değerli konuları inceleyerek çalışmamıza yön vermiştir.

A. M. Belenitskiy, İ. B. Bentoviç ve O. G. Bol'şakov tarafından 1973 yılında hazırlanan ve *Srednevekoviyy Gorod Sredney Azii (Orta Asya'nın Orta Çağ Şehri)* başlığını taşıyan çalışma bu kitabın hazırlanmasına önemli katkı sağlamıştır. Takriben 6. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Türkistan coğrafyasında şehirlerin gelişimi, Şehristan ve Rabad düzeni, zanaatkârlık, ticaret, nüfus yapısı gibi pek çok konuda kapsamlı değerlendirmeler yapan eser, Buhara şehri ile ilgili kıymetli veriler sunmaktadır.

Yahya Sionoviç Aşurov, Taras Fedoroviç Gelah, Ömer Hamrayeviç Kamalov'un birlikte yazdıkları *Bukhara (Kratkiy Spravoçnik)* başlıklı eser Buhara şehrinin coğrafi ve tarihsel hikayesini anlattıktan sonra 1970'e kadar SSCB kontrolündeki gelişimini ve ekonomisini anlatmaktadır. Ayrıca şehirde bulunan en önemli mimari anıtlardan da söz eden eser yararlanılan kaynaklardan biri olmuştur.

1921 yılında Seyyid Muhammed Nasır ibn Muzaffer tarafından Farsça kaleme alınan, *Tabkikât-ı Ark-ı Buhara* isimli eser ile M. S. Andreev ve O. D. Çehoviç tarafından yazılan *Ark (Kreml') Buharı v Kontse XIX-Naçale XX* vv. isimli eserde Buhara Kalesi'nin ilk inşasından

başlayarak çeşitli siyasi olaylar ve farklı dönemlerde tamir ve bakımı anlatılmakta, selamhane, seyishane, taç giyme salonu, hazine dairesi, mihmanhane, koşbegine ait binalar, cami ve medrese gibi bölümler ayrıntılı ele alınmaktadır.

Son olarak da belki ansiklopedilerden söz etmek gerekir. *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, *MEB İslam Ansiklopedisi*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, *Encyclopedia of Iranica*, *Encyclopedia of Islam* (1., 2. ve 3. baskılar)'da yer alan onlarca madde bu eserin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.